

KIBBOETS OP DE KLEI

Auke Zeldenrust
**KIBBOETS
OP DE KLEI**

**EEN JOODSE DROOM
IN FRANEKER**

MET MEDEWERKING VAN SYDS WIERSMA

BOOM - AMSTERDAM

Afbeelding omslag: Still uit kibboetsfilm Bramson: Max Stoppelman en
Channa de Leeuw bij het kibboetsgebouw

Afbeelding p. 1: Tekening door Hans Martin Cohn,
De Zaaier, ca. 1935-1939

Afbeelding p. 2: Groepsfoto op perron en rails bij het kibboetsgebouw

Vormgeving: Suzan Beijer

Auteursfoto omslag: Marcel Twello

Beeldredactie: Kelly Bauer, Syds Wiersma

© 2022 Auke Zeldenrust en Boom uitgevers Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789024451265

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

INHOUD

OP DE FILM	8
EEN KIBBOETS IN FRANEKER?	15
De brief	15
Flitsende start	20
Wonen in een treinstation	26
Rieken naar stalrest	33
OP ZOEK NAAR EEN NIEUW BESTAAN	37
Zionisme	37
Grote droom	42
Het Beloofde Land	48
Bericht uit Palestina	53
SPRINGPLANK NAAR PALESTINA	59
Op hachsjar!	59
Academiestad Franeker	64
Geloof en Land	68
Werken geblazen	73
Geheime liefdes	79
Geestelijk voedsel	84
VREEMDEN OP DE KLEI	91
It Joadehûs	91
Kleiboeren	95
De Friese koe	101
Een koe op het toilet	108
DREIGING EN VLUCHT	111
NSB-bolwerk	111
Joodse vluchtelingen	113
Kristallnacht	121
DE SPANNING STIJGT	125
Moedig voorwaarts	125
Onzekere toekomst	129
Oorlogsdreiging	132
Dodenschip naar Palestina	137

ALS BEZETTERS JE BUREN WORDEN	143
De oorlog breekt uit	143
Eerste oorlogsjaar	149
Elfstedentocht	153
Joden in de knel	157
Het einde nadert	160
DE KIBBOETS OVERVALLEN	165
De inval	165
Ontsnapt	171
Lege kibboets	175
PIONIERS IN DE KAMPEN	181
Westerbork	181
De tuinman van Westerbork	184
Barak 64	188
Bergen-Belsen	197
EPILOOG	207
Levend dood verklaard	207
Terug in Franeker	208
Een timmermansgezin in het pioniershuis	213
De perenboom bloeit nog	216
BIJLAGEN	219
Bijlage I: Monument voor de slachtoffers	219
Bijlage II: De bewoners van de kibboets (1934-1941)	240
Noten	248
Dankwoord	251
Bronnen en literatuur	254
Illustratieverantwoording	256

Opgedragen aan Otto, Ies, Mimi, Arthur, Bram, Benno
en al die anderen die in Franeker droomden van
het Beloofde Land, en speciaal aan hen die omkwamen
'in de jaren van het Grote Verdriet'.

Als je het wilt, is het geen droom

THEODOR HERZL

Well, tomorrow there'll be sunshine

And all this darkness past

Well, big wheels roll through fields where sunlight streams

Oh, meet me in a land of hope and dreams

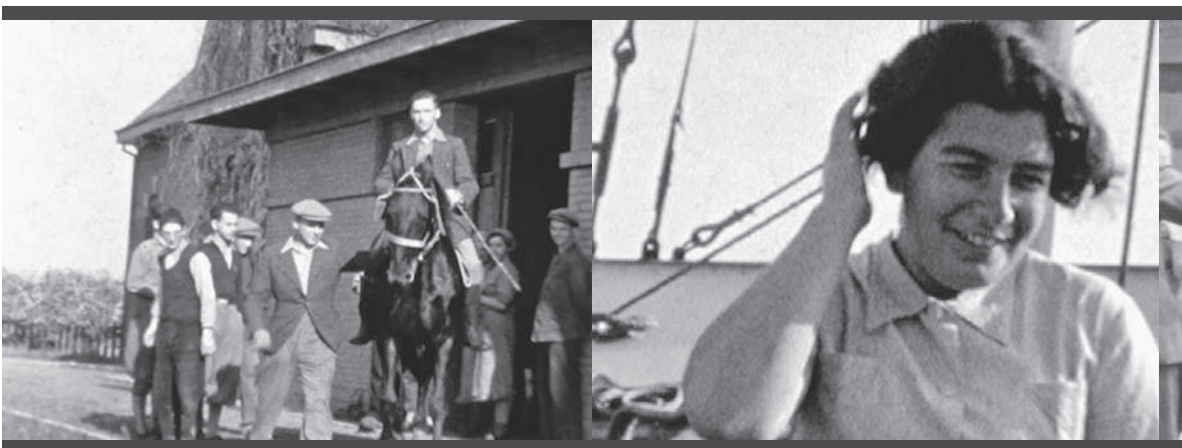
BRUCE SPRINGSTEEN, '*LAND OF HOPE AND DREAMS*'

OP DE FILM

Zonder geluid maken de beelden misschien nog wel meer indruk. Het waait hard, maar de bomen zwiepen geruisloos heen en weer. Een paard in galop zweeft boven de aarde, de hoeven raken de grond, maar dat is niet te horen. En jonge mensen praten, werken en lachen uitbundig, maar doen dat in stilte. Zoals alles op deze film is verstomd en vast is blijven steken in een verleden waar de kijker zelf stil van wordt.

Het zijn filmbeelden van geneesheer Jacob Bramson van het Psychiatrisch Ziekenhuis die de geschiedenis van de Franeker kibboets

bijna negentig jaar na dato laten herleven. De Joodse Bramson is samen met zijn vrouw Carolina de oprichter van het pioniershuis in het voormalige treinstation aan de Harlingerweg 45. Als verwoed amateurfilmer neemt hij zijn 8mm-camera mee naar de kibboets bij verschillende gelegenheden tussen 1937 en 1939. Bramson bewaart alle films, ook die hij maakt van vakanties op Vlieland, zijn spelende kinderen en evenementen in Franeker.

Alle veertien filmrolletjes van Bramson worden in de Tweede Wereldoorlog verstoep en in 2013 geschonken aan het Holocaust Herdenkingscentrum Yad Vashem in Jeruzalem. Zeven jaar later komen

de kibboetsfilms in handen van het Fries Film & Audio Archief in Leeuwarden. Dat is het begin van hernieuwde aandacht voor de dromen van Joodse jongeren op het Friese platteland. Ze werken hier op de boerderijen aan hun missie: een nieuw bestaan in Palestina, het land van hun voorvaders.

Zwoegen op het land, melken op een krukje onder de koe, appels plukken in de boomgaard, de was doen in de tobbe: het staat er allemaal op. Hoe vaak de Palestina-pioniers ook klagen over de lange, zware werkdagen bij de boer, als de camera draait is daar niks van te zien. Ze maken lol en hebben plezier met elkaar. Het wekt de indruk

van een gezellige boel, al is hun doel, emigratie naar het Beloofde Land, een serieuze zaak.

Jo Dünner grijpt zijn kans op eeuwige roem als hij zijn paard over het oude traject van de spoorlijn stuurt en bewust in de camera kijkt. Dat kan ik ook, denkt Eli Asscher, waarop hij de teugels pakt en door het beeld galoppeert. De vrouwen Channa de Leeuw en Hannah Levy willen niet achterblijven en krijgen de lachers op hun hand wanneer ze stuntelig op de paardenrug worden gehesen. Het lijkt wel alsof iedereen paardrijles krijgt. Het verhaal wil dat deze edele dieren onmisbaar zijn in Palestina en daar willen ze uiteindelijk toch allemaal naartoe.

Wie zitten daar aardappelen te schillen? De man links moet Benno Freimann zijn. Hij voelt zich er thuis en spreekt zelfs al een woordje Fries. En Mimi Brandweiner heeft zichtbaar schik als ze de was voor de hele huishouding in een grote teil moet doen. Binnen zit Helmut Wolff aan tafel te werken. Hij is op dat moment de rabbijn van de kibboets en bereidt de dienst voor de sabbat voor. Hij wil liever niet gestoord worden, dat is duidelijk. En daar is Eli Asscher weer. Hij schitterde al op een paard, plukte driftig aan de fruitbomen in de tuin en eist nu de hoofdrol op tussen de Friese koeien. Kijk hem lopen met zijn melkerskrukje, een emmer en een bindtouw. Van alle kanten filmt Jacob Bramson hoe Eli de uiers hanteert en de koe vakkundig ontdoet van haar lading.

Eli, Jo, Channa, Benno, Hannah, Mimi en al die anderen die naar de camera lachten, leven niet meer. Ze kwamen om in de Shoah of verloren de strijd met de tijd. Wat hadden ze graag zichzelf even terug willen zien op de beelden, ook al is er niks op te horen. Maar gelukkig zijn ze er nog, net als de vele foto's van de kibboets, van de weilanden en de boerderijen waar ze hard werken aan een toekomst ver weg. Samen met de memoires van onder anderen Moritz Schnitzer en Arthur Rath, Joodse vluchtelingen uit Duitsland die hun periode in Franeker uitgebreid beschrijven, ontvouwt zich een bijzonder verhaal. De geschiedenis van negentig pioniers in Franeker en hun droom die uiteenspat, werkelijkheid wordt of wreed verstoord.

Voorstraat, met helemaal rechts Huize Camper, 1936

De Bramsons op reis door Palestina, maart 1933: (boven) uitstapje naar het graf van Rachel, gelegen aan de weg naar Bethlehem; (onder) wandeltocht in de omgeving van Jericho, waar de Bramsons de Karantal beklommen

EEN KIBBOETS IN FRANEKER?

DE BRIEF

Het is voorjaar 1934. In Franeker valt een brief op de mat aan de Voorstraat 69. Hier in Huize Camper woont Jacob Bramson met zijn vrouw Carolina. Wie het epistel heeft verstuurd, blijft gissen. Over de inhoud is meer bekend. De brievenaar zoekt voor zijn dochter een landbouwkundige opleiding met koosjer eten. Hij suggereert tussen de regels door dat er vast een geschikte plek in het uiterste noorden van Nederland te vinden is met zijn uitgestrekte landerijen en verre horizons. Misschien dat Bramson zijn invloed als tweede geneesheer van het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen kan aanwenden.

De afzender moet van Bramsons Joodse afkomst geweten hebben en diens droom over een Joodse staat in Palestina. Vorig jaar was de psychiater er nog, samen met zijn vrouw Carolina. Ze maakten een lange reis door woestijnen en onontgonnen Palestijnse landschappen, maar ook door de Jordaanvallei waar ze ontdekten hoe 'de geïmmigreerde Joden het onherbergzame moerassige land in een jarenlange moeizame strijd tegen het klimaat in prachtige landerijen hadden omgetoverd en met de modernste machines bewerkt'. De veehouderij, op Friese leest geschoeid, blijkt succesvol, ook al is het soms verzenkend heet, constateren Jacob en Carolina. De Friese zwartbonte koeien lijken zich er thuis te voelen.

En dan, met de brief nog in de hand, ziet de zesendertigjarige Bramson het opeens voor zich: Franeker als springplank naar dat Beloofde Land. Hier, op de Friese kleigrond, worden Joodse jongens en meisjes vaardige bewerkers van Gods akkers aan de Jordaan. Nergens ter wereld zijn er betere boeren te vinden om de jonge pioniers het vak te leren, weet Bramson uit het recente verleden. Al in de jaren twintig liepen Joden uit Oost-Europa en Palestina stage bij Friese melkveehouders, bij wie ze ook woonden. Dat beviel hun uitstekend en wat Bramson betreft gebeurt dat weer. Bovendien kunnen de boeren best extra hulp gebruiken in deze crisistijd, vangt hij op als hij als arts visite rijdt. Aan het eind van de dag bespreekt de geneesheer in zijn ambtswoning Huize Camper de plannen met zijn echtgenote. Zonder de hulp van Carolina zal het niet lukken. Hij is trots op deze

vrouw die cum laude is afgestudeerd in de rechten. Carolina zal de meisjes begeleiden en ondersteunen. Het wordt een gezamenlijke missie.

Bramson vermoedt dat de Franeker bevolking hem wel zal steunen. Hij is sinds zijn aanstelling in september 1927 als dokter in het Franeker Psychiatrisch Ziekenhuis (PZ) een bekende en geliefde verschijning in de stad. Als er iets te beleven valt, zoals een kermis aan de Voorstraat, sneeuwpret met de familie of een schoolreisje van zijn dochtertje, is de geneesheer erbij, meestal gewapend met zijn filmcamera. En hij doet mee, wanneer de vvv een tocht langs dertig gemeenten organiseert om Friesland te promoten. Bramson legt de 500 kilometer per automobiel af en mag zich met vele anderen de volbringer van de zogeheten Elf-en-dertig-tocht noemen.

Hij draagt de medemens een goed hart toe. Bij hem thuis verkoopt hij loten voor twee gulden vijftig per stuk ten behoeve van de stichting De Joodsche Invalide in Amsterdam, een instelling voor Joodse ouden van dagen, zieken en gehandicapten. En de prijzen die men kan winnen, liegen er niet om. Een herenhuis aan de Groningerstraatweg in Leeuwarden of een heuse Essex-auto, destijds peperduur en populair.

Vriendelijk, voorkomend en deskundig op vele terreinen. Bramson behandelt op 4 juni 1930 de plaatselijke smid Sikkema, die ernstig in het gezicht gewond raakt wanneer bij laswerkzaamheden de gasketel ontploft. Maar net zo goed weet hij na eigen wetenschappelijk onderzoek hoe het zit met de maanstand, seksualiteit en de menstruatie bij vrouwen. Eenmaal per week pendelt Bramson op en neer naar Leeuwarden waar hij op een consultatiebureau voor 'zenuw- en zielszieken' hulp biedt aan oud-patiënten van de psychiatrische inrichting van Franeker en ouders van 'geestelijk abnormale en achterlijke kinderen'.²

Tegelijk is hij een man die zich steeds meer zorgen maakt over de oorlogsdreiging en het toenemende antisemitisme in Duitsland. Op de vergadering van de plaatselijke Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op 27 oktober 1931 deelt hij folders uit van de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid, waarvan Carolina lid is. Die avond in zalencentrum De Koornbeurs in de stad pleit Bramson voor ontwapening in de wereld. Tot zijn schrik en die van heel Joods Nederland wordt Hitler rijkskanselier op 30 januari 1933. 'Met hem is in Duitsland ten troon gegeven het meest woeste en het meest onbereedere antisemitisme: het antisemitisme dat de Jood haat en ver-

acht, niet omdat hij een andere godsdienst heeft, niet omdat hij eventueel tekortkomingen vertoont, doch uitsluitend en alleen omdat hij Jood is.³

In Franeker ervaart Bramson geen Jodenhaat, maar toch woont hij liever elders. De geneesheer droomt over een nieuw land voor het Joodse volk waar hij en zijn vrouw zelfs een lapje grond hebben gekocht. In zijn kast liggen de foto's die hij in Palestina heeft gemaakt en met veel enthousiasme op drukbezochte lezingen in den lande vertoont. In het Oranjehotel in Leeuwarden vertelt Bramson aan de leden van de Nationale Reisvereniging in geuren en kleuren over hun bezoek aan het Heilige Land in 1933. Hoe zij aankomen in Haifa en aan de voet van het Carmelgebergte beginnen aan hun tocht door streken met 'subtropische plantengroei, palmen en cactussen'. De toehoorders luisteren ademloos en laten zich met hem meevoeren wanneer de Bramsons door het berglandschap naar Jeruzalem trekken en kennismaken met de Arabische bevolking. Hij vertelt over Bethlehem, de graven van de aartsvaders in Hebron, de Dode Zee, Jericho en de Jordaan. Het landschap is schilderachtig, de lichtbeelden spreken voor zich. 'Hoe heerlijk contrasteerde de diepblauwe hemel tegen de crème-keurige rotsen, die natuurlijke tuintjes met cyclamen, rode tulpen, blauwe druifjes en rode macabeeën bloemen vormden.'⁴

Dat is *Erets Jisraël*, oftewel het Beloofde Land. Het laat Bramson niet meer los. Hij heeft als vroom levende zionist nauwe contacten met de vereniging Dath Waärets (Dath-va-Eretz, Geloof en Land). Het is een religieus-zionistische organisatie die Joodse jongeren wil interesseren voor emigratie naar Palestina en hun een *hachsjava* aanbiedt: een praktische opleiding gericht op het leven in Palestina. De landbouwopleidingen van de vereniging krijgen de naam kibboets: een collectieve agrarische nederzetting. Zo'n soort kibboets wil Bramson ook, het liefst in zijn eigen Franeker, een Beth Chaloets, een huis van pioniers.

In Ommen werken op dat moment dertien jongens en drie meisjes. 'Geen uitgewoond huis, maar een frisse paardenstal bij het prachtige kasteel van het landgoed Eerde en een koetshuis als slaapplek midden in het bos.'⁵ Ze zijn gevlucht uit Duitsland, opgejaagd door de Jodenhaat. 'We moeten die jongens weg uit het land van Hitler halen, hun een toekomst geven,' is het devies van Dath Waärets. Ondanks het feit dat de inwoners van Ommen de vluchtelingen op handen dragen (ze krijgen een rijtoer met diner aangeboden), valt op zondag-

avond 11 maart 1934 het besluit om de Overijsselse opleiding te verhuizen. Naar Franeker, rijk aan akkerbouw en veeteelt, de ideale leerschool voor Palestina, althans in de ogen van Bramson, die samen met zijn vrouw de bewoners van de Friese kibboets zal begeleiden.

De twintigjarige Wolf Tempel pakt op 29 maart 1934 zijn spullen en verruilt Ommen voor Franeker. Hij heeft verstand van koeien en dat komt goed van pas op het Friese platteland. Wolf is de eerste *chaloets* (pionier) en huurt een kamer aan de Dijkstraat 1, naast de Joodse meubelmaker Bernardus Leijdesdorff. Een maand later arriveren David Kallus en Adolf Salomon Singer, eveneens ervaren pioniers. In overleg met de grondlegger Bramson besluiten de pioniers het pand Noorderbolwerk 13 van graanhandelaar Herman Westra voor een jaar te huren. Volgens de Tsjech Kallus is het daar erg behelpen. 'Stel je geen grote villa voor, voorzien van badkamer, elektrisch licht en wc, want dat alles is verre van ons. Het is een eenvoudig huisje.'

Ondanks de schamele behuizing kan Bramson op 1 augustus 1934 zijn geluk niet op: de kibboets van Franeker gaat van start. In de loop van dat jaar groeit het aantal pioniers naar negen. Singer heeft de leiding, Dora Weiss, de eerste vrouw, geeft les aan de meisjes. Salomon

De Bramsons op reis door Palestina, maart 1933: Jacob en Carolina bij aankomst; waterput met bedoeïenen en hun kamelen

Groepsfoto op perron en rails bij het kibboetsgebouw, wellicht bij de opening van het nieuwe gebouw op 9 juni 1935

Aptroot verzorgt het onderwijs in vee en Rika Nordheim doet de administratie. Op 11 oktober komt Jita Malka Appermann aan in Franeker. Mogelijk was het haar vader die Bramson vanuit de grensstad Rawa-Ruska tussen Oekraïne en Polen de brief stuurde waarmee het allemaal begon.

Het pand aan het Noorderbolwerk is al snel te klein, enkele studenten moeten voor onderdak uitwijken naar het nabijgelegen dorpje Peins. Een armoedige bende, zo herinnert pionierster Rika Nordheim zich later. Het is zo afzichtelijk dat ze zelfs haar ouders Simon en Betsy niet durft uit te nodigen voor een bezoekje. Het is zichtbaar tijd voor een nieuw onderkomen en Bramson gaat op zoek. Hij weet dat het treinstationnetje aan de spoorlijn tussen Tzummarum en Franeker leeg staat. Dit gebouw van de Noord-Friesche Locaal-Spoorwegmaatschappij (NFLS) aan de Harlingerweg 45 leent zich uitstekend voor een hoger doel. Het is een goede locatie, met voldoende ruimtes voor slaapvertrekken beneden en boven, en voor een leslokaal en keuken, oordeelt de Joodse psychiater. Op 1 april 1935 tekent Dath Waärets met de NFLS een huurovereenkomst. Een paar dagen later verkassen de pioniers naar het treinstation, niet voor een re-

tourtje Dongjum maar voor een enkele reis naar Palestina.

Eindelijk is het zover, het moet een van de mooiste dagen uit het leven van Jacob en Carolina Bramson zijn geweest. Op zondag 9 juni 1935 wordt de kibboets in het voormalige stationsgebouw ingewijd. Opperabbijn Abraham Levisson van Friesland/Drenthe met zijn verloofde Adèle de Beer is erbij en het bestuur van Dath Waärets. Dan neemt Bramson het woord en heet iedereen welkom. 'Ik ben blij dat Franeker weer een Joodse gemeenschap heeft, al is het een heel bijzondere. De leden van de gemeenschap stellen hun persoon geheel in dienst van het Jodendom en straks zullen zij daadwerkelijk aan het opbouwwerk in Palestina deelnemen. Ik hoop dat velen zich in de toekomst in dit nieuwe tehuis gereed zullen maken voor de verwezenlijking van hun idealen elders.' De kibboets krijgt twee wetsrollen van rabbijn Izaak Waaker van de Joodse gemeenschap in Harlingen waartoe Franeker sinds 1830 behoort. Bramson wordt door voorzitter Isodore Spangenthal van Dath Waärets geëerd om zijn inzet. 'Voor u was tijd noch moeite te groot.' De geneesheer staat voortaan bij het bestuur bekend als de vertrouwenspost in het hoge noorden.

FLITSENDE START

De kibboets aan de Harlingerweg in Franeker maakt een flitsende start. Nog geen week na de opening op 9 juni 1935 is het opnieuw feest. Drie pioniers die de opleiding voor het grootste deel elders hadden gevolgd, worden uitgezwaaid op het treinstation en zullen Palestina bereiken. Het eerste succes is geboekt, constateren de achterblijvers. Bramson, bij wie ze vaak op Joodse feestdagen over de vloer komen, kan tevreden zijn. Dit is wat de geneesheer voor ogen heeft.

Binnen een jaar groeit het aantal pioniers naar achttien, die al snel hun draai aan de Harlingerweg vinden. Van de vijf meisjes runnen er drie de huishouding, één studente doet ervaring op in de wasserij en Rika Nordheim werkt buitenshuis op een kippenfokkerij in Marsum. De jongens stappen elke dag op de fiets naar de boer. Tussen de bedrijven door krijgen ze les van de plaatselijke veearts, bezoeken ze de landbouwwinterschool, waar Rika de eerste vrouwelijke leerling is, en verven ze het oude stationsgebouw dat er vanbuiten deplorabel uitziet.

De meeste bewoners zijn Nederlandse Joden die Friesland weten te liggen maar de Friese taal niet verstaan. Ze snappen er niks van wanneer de baas het heeft over *ûngetiid* (drukke oogsttijd van hooi), maar